

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 12, Number 23, Autumn and Winter 2020-2021

The Mystical Approach of the Night in the Poetry of the Holy Defense

Manouchehr Akbari^۱

Alireza Hajian Nejad^۲

Hakime Ghotbi Nejad^۳

1. Introduction

Mysticism is the recognition and realization of the Truth with the heart, and the mystic is one who walks in this way to see God with his heart. Perhaps one of the best definitions of mysticism is: "Mysticism is nothing but an aesthetic and artistic view of theology" (Shafi'i Kadkani, 2002, 19). **The best platform for the emergence of Sufi ecstasy is the field of literature, especially poetry:** "Sufism is closely related to literature, including prose and order, as if the mysticism of the literary language, especially poetry, is more expressive in expressing mystical findings. A form of mystical language is a scientific or teaching language. In this language, a mystic tries to convey his findings to others in the language of order or teaching poetry, such as most of the poems in *Mathnawi-e Ma'navi* and Shabestari's *The Secret Rose Garden* " (Fanaei Eshkevari, 2013:56).

Resistance literature is another literary variant influenced by the spirit of resistance and freedom of nations. In our country, especially in the contemporary era, resistance literature has become more

---

^۱ Professor of Persian Language and Literature, University of Tehran, Email: makbari@ut.ac.ir

^۲ Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Tehran, Email: hajiannjd@ut.ac.ir

^۳Corresponding Author: Ph.D. Student of Persian Language and Literature, University of Tehran, Kish International Campus, Email: h.gotbinejad@gmail.com

Date of Submission: ۲۴/۰۹/۲۰۲۰ Date of Acceptance: ۱۸/۰۱/۲۰۲۱

manifested by the literature of Holy Defense, which itself is a subcategory of resistance literature.

"Although there are differences among poems with themes of resistance in the period before the victory of the Islamic Revolution, the period of Holy Defense, and the postwar era, all of which are considered as periods of contemporary poetry, the common point among them is fighting against oppression, advocacy of justice, and call for resistance against the enemy" (Hejazi, 2008, 74).

Eight years of Holy Defense for the Iranian people is a passion for epics, faith and mysticism, as warriors defended their religion and country with such a vision: "In the field of culture of Holy Defense, love and mysticism, valor and masculinity, courage and epic, sacrifice and devotion, faith in purpose and confidence in victory, and in one word, genuine human moral values emerged. The culture of Holy Defense is a collection of thoughts, beliefs, values, interests and attachments, common relations, and habits manifested during the Holy Defense. The areas of 'spoken', 'written', and 'behavioral' form this valuable and value-creating culture, and can naturally be transmitted to later generations" (Barzanoni, 2006, 7).

There are similarities between the literature of Holy Defense and mysticism, whether it is the literature of Holy Defense as epic literature, because it is the narrative of the warriors of Islam, and at the same time, our mystical literature also implies epic concepts: "A mystical front in our literature has exactly the epic form: the hero of mysticism is a hero who dreams of immortality (and immortalizes himself by joining the eternal God through *fanna-fi-Allah*); his enemy is a demon in the name of the soul, a pitched war between them. In this war, there is a talk of bloody roars and whales, love whales, sea of monotheism and other epic objects" (Shamisa, 2002, 46).

The poetry of the Holy Defense, as its name implies, should have an epic color, and it may seem, in the first place, that this branch of literature is a subcategory of epic literature (although technically the Holy Defense literature is a subcategory of resistance literature) because it is about battle, courage, and preparation for sacrifice in the way of national ideals and values, but more carefully, the poetry of Holy Defense can be considered a subcategory of mystical literature. Iranian soldiers' view toward war was a spiritual one, and saw jihad in the way of God and being killed in war as equivalent to martyrdom, which is a high status. So, the poetry of Holy Defense, which

such literature, can also be mixed with mystical terms and interpretations.

2. Methodology

Mystical terms and concepts are of great variety and illuminate the study of the poems of the Holy Defense, as well as how poets deal with them. One of the terms that has taken another color is the night. Mystics make use of natural phenomena to express their spiritual experiences, and night is of no exception.

Mystical terms are not mono-semantics and sometimes accommodate fruitful meanings. Night is one of these terms, the multifacetedness of which becomes clear when taking a look at mystical texts, its. The night can be transcendent and precious, on the other hand it can be degraded and represent the darkness of existence and the symbol of the human soul. The purpose of this paper is to investigate and evaluate the 'night' used in the poetry of the Holy Defense with a mystical approach.

3. Discussion

The value and position of the night in Islamic culture is definitely derived from the teachings of the Qur'an and the prophetic tradition, and since mysticism is not separate from Islam, in order to better determine the spiritual position of the night, we have investigated it from the perspective of Quranic verses and hadiths, and then from the perspective of mysticism to evaluate the attitude of the poets of the Holy Defense with a mystical approach to the night by specifying the spiritual characteristics of the night.

- Night and its value in the Qur'an

The night is very important in the Islamic religion, because God has sworn to it in the Qura'n and assigned a separate Surah (Al-Layl) to it. In contrast to the day, which is special for working and trying to live a worldly life, the night is a good time for peace and stillness, and as a result, a better heart-focused attention towards God. This is why it is recommended in the Qur'an that: " Stand vigil through the night, except for a little [of it], a half, or reduce a little from that (Qura'n, 73:2-3). The special emphasis of the Qur'an on performing worship and night prayers has increased the importance of the night for Muslims, especially since worship in the night is a sign of the truth of the faith of the servants: "Indeed the watch of the night is firmer in tread and

more upright in respect to speech, for indeed during the day you have drawn-out engagements" (Al-Muzzammil: 73: 6-7).

In the Qur'an, God has mentioned thirty nights completed with ten other nights, which is a total of forty nights of prophetic solitude with God: " We made an appointment with Moses for thirty nights, and completed them with ten [more]; thus the tryst of his Lord was completed in forty nights" (A'raf, 7:142).

The night is so high in position that the Qur'an was revealed at that time: " Indeed we sent it down on the night of ordainment " (Qadr, **97:1**). **The existence of the nights of** ordainment for man is a blessing that makes man hopeful for both the erasure of previous sins and the determination of a good fate.

-Night in Hadiths

The night is also mentioned frequently in the hadiths of the Prophet (s) and the Infallible Imams (a), and as quoted by Muhammad (PBUH), this mentioning is influenced by the recommendations of the angel of the revelation: "Jibrail recommending me to worship during the night made me believe that the good people of my Ummah would never sleep, but only a part of the night " (Ibn Babiway, 1988, 13).

In emphasizing the importance of the night, the Prophet (S) goes so far as to draw a line around certain people and distinguish them from other people and gives them a special title: 'The Companions of Layl (night)', who are the noblest Muslims: "The noblest people of the Ummah are the bearers of the Qur'an and those who are familiar with the night" (Allama Majlisi, Vol 110, 230).

Imam Hasan al-Askari (a) says about night in a mystical expression that he considers night as the path to truth and proximity, and thus, the night is a shortcut that brings man to his great goal as soon as possible, which is the proximity to Allah. Indeed, the proximity to Allah and reaching the position of proximity to God is a journey which cannot take place except by staying up during the night" be 2. The Verse 103 It doesn't arrive). (Allama Majlisi, vol. 75, 380).

-Interpretations of The Night in Mysticism

Night is one of the multifaceted terms in mysticism. From a point of view close to the view of the Qur'an and hadith, the night has a great status that has secrets in itself.

In the heart of the night, God reveals his friends and lovers, because lovers visit friends and enjoy proximity to God in the solitude of the night, away from the sight of aghyaar:

"When night comes, the special friends of God will be praying: their hearts in prayer, their hearts in need, their lives in secret... When it is time for dawn, it is commanded that these doors of the victory will be opened and the skirts of the holy throne will be thrown over and those closest to Him should be extinguished by the command of the glory. Then, Jabbar-e Kaenat, with his pride, says: Every friend came with their friend in private, where are my friends?" (Meybodi, 1982, 3710)

But night is a multifaceted phenomenon in mysticism. The night can also be the bedrock of pure mystical moods and the joy of worship and make proximity to God possible, it can also represent the dark part of existence and take on a negative semantic burden. The night, in the words of mystics, sometimes refers to God, for example, Shaykh Mahmud Shabestari, with the term 'bright night', refers to the right to transcendence: "The meaning of the bright night in the words of Shabestari is the 'essence of ahadith', "which is likened to the night in colorlessness and indiscriminateness, because as there is nothing to be understood in the night, in this stage of nature, which is the stage of the demise of manifestations, there is no perception, for the inconsiderate nature of proportion and constraints is all vanishing. But, it is bright because the right of the Truth is bright in Himself and everything is takes light from Him" (Sajjadi, 2004, 497).

Night is sometimes a symbol of the high levels of existence: "Also, mystics, since they often look at the truth and the heart of affairs, consider the night to have esoteric and spiritual meanings and characteristics, which are mostly interpretations; for example, ibn 'Arabi interprets Layl as intellect and clergy and lunch as a appearance and tangible, and believes that it is necessary to bring man to the limits of existence. And his senses are aroused" (Asadollahi & Fathi, 2015, 12,13).

The night is an allegory for 'possible' because of its darkness, and from this perspective, its semantic burden is reduced: "The darkness of the dark night is a possibility because the possibilities are 'zill' and the diagram of plurality and manifestations of the truth" (Sajjadi, 2004,

497). Also, the night in the interpretation of the wisdom of Illumination is the stage of absence and 'the position of the standing property': "The standing property are also inferred as the darkness of the night. As the night of humanity implies, is the position of the standing property. The darkness of the night is the darkness of the possibilities because the possibilities are subtle and the diagram of plurality and manifestations of the truth" (Sajjadi, 2004, 496).

A corporeal thing is in the position of darkness and appears to incorporeal things as a defect. The materialistic world is Absolute darkness: "Sohrevardi considers the materialistic world to be a shadow of a black stain on Gabriel's left feather because of its inherent darkness" (Amini Lari, 2010, 3).

Sometimes night, blackness, and darkness and the day and light are interdependent, which refers to spiritual conditions. In this definition, the night represents *ghabz* and obstruction: "This bright day is the sign of the covenant of the heart, and that dark night is the example of a resentment. O you! who are calm in the daylight of the state, do not feel safe that the darkness of the night is a suffering. That's why the states are sometimes *ghabz* or *bast*" (Sajjadi, 2004, 497).

In a summary of the mystical categories mentioned, the night is seen from the perspective of time capacity, place of solitude, secret and romantic need, joiner with true lover and mystery or discover secrets. The night, due to darkness and anti-light, represents the ego and the dark side of the existence of man, the possible and the universe of matter, as well as the stage of non-existence. From a more specialized mystical point of view, the night represents the essence of *ahadith* as well as the highest levels of existence.

4. Conclusion

By examining the selected poetic evidences of the Holy Defense in this paper, the night with a mystical approach in these poems has various interpretations that this diversity of perceptions can be close to the multidimensionality of the night in mysticism.

From one perspective, the night is at odds with light, which can represent blasphemy and falsehood, as well as sensuality and sensuality. The night is the time for the red death, which in the poetry of the Holy Defense is equivalent to martyrdom.

The night itself has no credibility or value, but it is the people who pay the price for it by their behavior or devalue it.

As can be seen and the evidence quoted in this article, the night in the poetry of the Holy Defense is consistent with its mystical interpretations, but in the poetry of the Holy Defense of mystical terms and interpretations such as the essence of ahadith, rationality and clergy, and the position of the lords of the fixedness is not a sign. Two things that are specific to the poetry of the Holy Defense and are new in mysticism, are the occurrence of red death or martyrdom at night and the last night or the night of the operation.

References [In Persian]:

- Al-Ghazali, A. (1923). *Revival of religious sciences* (1st ed., Vol. 3). (M. Kharazmi, Trans.). (H. Khadiv Jam, Rev.). Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Amini Lari, L. (2010). Ascension of the soul to the east of existence in illuminati insight and mystical view. *Bustan Adab Magazine*, 3, 25-1.
- Ansari Heravi, Kh. (1974). *Zad al-Arefin* (1st ed.). Tehran: Khanghah Nematollahi.
- Azimzadeh, A. (2007). A look at the history of resistance poetry and its study in the era of Holy Defense. *Journal of Humanities*, 72, 187-155.
- Azimzadeh, A. (2011). Insight and time of awareness in the poetry of the Holy Defense. *Journal of Sustainability Literature, School of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman*, 3,4, 477-456.
- Azizi, A. (2007). *Fitrat village* (1st ed.). Tehran: Barg Publications.
- Azizi, A. (2007). *Clove sleep, lyric selection* (1st ed.). Tehran: Taka Publications.
- Barzanoni, M. (1997). Preservation and transfer of Sacred Defense. *Mesbah Journal, Journal of Humanities, Imam Hussein University*, 22, 94-79.
- Basiri, M. (2009). *The analysis of resistance poetry in Persian literature* (1st ed., Vol. 1). Kerman: Shahid Bahonar University Press
- Beigi Habibabadi, P. (2003). *Epics of always: The Sacred Defense in poets' poetry* (1st ed., Vol. 3). Tehran: Farhang Gostar Publications.
- Beigi Habibabadi, P. (2010). *Simorgh-e sokhan* (1st ed.). Tehran: Khaneh Ketab Publications.

- Foroutanpey, R. (2004). *From epic and love* (1st ed.). Tehran: Elaheh Naz Publications.
- Foroutanpey, R. (2007). *From the month day (Holy Defense quatrain collection)* (2nd ed.). Tehran: Khorshid Baran Publications.
- Golmoradi, Sh. (2005). *Arghavan garden sonnets* (1st ed.). Qom: Sun rain.
- Golmoradi, Sh. (2006). *Soil, blood, epic, Especial for Khorramshahr* (2nd ed.). Tehran: Sadir.
- Golmoradi, Sh. (2011). *Tulips and tulips (women's poetry and Holy Defense)* (1st ed.). Tehran: Palizan Publications.
- Hejazi, B. (2008). A Glance at the poetry of resistance. Paper presented at Resistance (Papers of the 2nd Sustainability Literature Congress). Kerman: Shahid Bahonar University of Kerman. (86-73).
- Ibn Babiwayh, M. (2006). *Man lā Yahḍuruhū al-Faqīh* (Vol. 4). (A. Ghaffari, Trans.). Tehran: Dar Al-Kitab Al-Islami.
- Israfilī, H. (2004). *Like a fire in the heart of a rock* (1st ed.). Tehran: Khorshid Baran Publications.
- Israfilī, H. (2006). *Apple Wound* (1st ed.). Tehran: Sadir Publications.
- Jalabi Hujviri Ghaznavi, A. (1925). *Kashf al-mahjoub*. Publication of the Soviet Union's Dar al-Ulum.
- Kafi, Gh. (2011). *Spring grenade Perfume* (1st ed.). Shiraz: Shahcheragh Publications.
- Kaj, Gh. (2007). *Falaq immigrants (the poetry collection of the Sacred Defense of poets in Khuzestan province)* (1st ed.). Tehran: Foundation for the Preservation of Sacred Defense Values.
- Khodabakhsh, A., & Fathi, B. (2014). The phenomenon of night in Rumi's thought. *Journal of Mystical Literature and Cognitive Mythology*, 35, 34-11.
- Majlesi, M. (1627-1698) *Bihar al-anwar* (Vol. 72). Tehran: Dar Al-Kitab Al-Islami.
- Mardani, N. (2007). *Drunk risers, selection of poems* (1st ed.). Tehran: Taka Publications.
- Meybodi, A. (1982). *Kashf al-asrar and adat al-abrar* (1st ed.). (A. Hekmat, Rev.). Tehran: Amir Kabir.
- Mohammadipour, F. (2007). *Beside the eyes of God (collection of poems of the Holy Defense of Gilan province)* (1st ed.). Tehran: Sadir.
- Movahedi, M. (2009). Intellect in the alley of love (Shaykh Najmuddin Razi's view on reason and love). *Journal of Philosophical-Theological Research, Qom University*, 1, 194-167.

- Nezafat, M., & Monvari, H. (2010). *Proud tulips, selection of the works of the first to third festivals of the poetry of the Holy Defense of Khorasan province* (1st ed., Vol.1-2). Mashhad: Zolal Andisheh Publications.
- Qazouh, A. (2005). *Narration of the 14th selected poems of the 14th national congress of Holy Defense poetry* (1st ed.). Tehran: Golden Tablet.
- Rostami, A. (2006). *The garden of belief, Collection of Poems of The Holy Defense of Hamedan Province* (1st ed., Book 1). Tehran: Sadir.
- Shahrokhi, M, & Kashani, M. (1988). *Collection of war poetry* (1st ed.). Tehran: Amir Kabir Publications.
- Shahrokhi, M. (2007). *The miracle of pain, a selection of poems* (1st ed.). Tehran: Taka Publications.
- Shamisa, C. (2002). *Literary Types* (9th ed.). Tehran: Payam-e Noor University Press.
- Sharifpour, E., & Movaheddi, N. (2009). The study of mystical themes in the poetry of the Holy Defense. *Journal of Resistance Literature, Shahid Bahonar University of Kerman*, 1, 111-89.
- Sohrabinejad, M. (2008). *On the shoulders of the river, the seas float* (1st ed.). Tehran: Khorshid Baran Publications.
- Soleimani, E. (2007). The death of Ardai and second birth. *Qabasa Quarterly Periodical*, 12, 106-83.
- The Qur'an, (۲۰۰۹). (M. Safavi, Trans.). Qom :Abnoos Publications
- Vahedi, H. (2006). *Last minute* (1st ed.). Orumieh: Adiban Publications.
- Yeganeh, S., & Panahi, M. (2015). Critical poetry of Holy Defense and the role of historical hypertext on its formation. *Journal of Resistance Literature, Shahid Bahonar University of Kerman*, 12, 419-401..
- ZarrinKoob, A. (1965). *The value of Sofia's heritage* (1st ed.). Tehran: Arya.
- ZarrinKoob, A. (2004). *The dictionary of Sufism terms and interpretations* (7th ed.). Tehran: Tahuri Publications.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال دوازدهم، شماره بیست و سوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

رویکرد عارفانه شب در شعر دفاع مقدس

(علمی-پژوهشی)

منوچهر اکبری^۱

علیرضا حاجیان نژاد^۲

حکیمه قطبی نژاد^{۳*}

چکیده

بین ادبیات دفاع مقدس، به ویژه شعر دفاع مقدس و عرفان، پیوندی نزدیک وجود دارد که این ادعا با مطالعه و بررسی اشعار دفاع مقدس قابل اثبات است. با بررسی اشعار دفاع مقدس، اصطلاحات و مفاهیم عرفانی زیادی را می توان از آن ها استخراج کرد. یکی از این اصطلاحات، پدیده شب است که خود در عرفان و از دیدگاه عارفان، تعبیر متنوعی دارد. شب در اصطلاح عرفانی از مدارج عالی تا مراتب دانی را طی می کند. در مراتب عالی به جایگاه و مرتبه والای شب در قرآن و حدیث نزدیک است و زمانی برای خلوت با معشوق و در مراتب دانی، گاهی نماد جنبه تاریک وجود و ممکنات است. این مقاله سعی دارد با استخراج شب در معنای عارفانه اش از شعر دفاع مقدس، به این نتیجه دست یابد که آیا شب همان طور که در عرفان پدیده ای چند وجهی است، در شعر شاعران دفاع مقدس با رویکرد عرفانی نیز چنین است یا خیر. طبق بررسی انجام شده، چنین پیوند و مشابهتی بین عرفان و شعر دفاع مقدس مشاهده می شود. این مقاله از نوع نظری است و با روش کتابخانه ای انجام گرفته است.

واژه های کلیدی: شب، دفاع مقدس، ادبیات، عرفان، شعر.

^۱ . استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران: makbari@ut.ac.ir

^۲ دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران: hajiannd@ut.ac.ir

^۳ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، پردیس بین الملل کیش، (نویسنده مسئول):

(h.qotbinejad@gmail.com)

تاریخ پذیرش نهایی: ۲۹-۱۰-۳۹۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹-۰۷-۰۳

۱- مقدمه

عرفان، شناخت و معرفت حق است با ابزار دل و عارف کسی است که در این راه قدم می‌گذارد تا به چشم دل جمال معبود را ببیند. شاید یکی از بهترین تعاریف ارائه شده از عرفان این باشد که:

«عرفان چیزی نیست، جز نگاه جمال‌شناسانه و هنری به الهیات» (شفیعی کدکنی،

۱۳۸۱: ۱۹).

بهترین بستر ظهور وجد و حال صوفیانه، عرصه ادبیات و به ویژه شعر است:

«عرفان با ادبیات، اعم از نثر و نظم، ارتباط نزدیکی دارد؛ به گونه‌ای که گویی عرفان زبان ادبی، به ویژه شعر را در بیان یافته‌های عرفانی رساتر می‌دانند. یک صورت از زبان منظوم عرفانی زبان علمی یا تعلیمی است. در این زبان، عارف می‌کوشد یافته‌هایش را به زبان نظم یا شعر تعلیمی به دیگران انتقال دهد، مانند اغلب اشعار مثنوی مولوی و گلشن راز شبستری.» (فناپی اشکوری، ۱۳۹۲: ۵۶)

ادبیات پایداری، یکی دیگر از انواع ادبی است که متأثر از روحیه مقاومت و آزادگی ملت‌هاست. در کشور ما، به ویژه دوران معاصر، ادبیات پایداری بیشتر با ادبیات دفاع مقدس نمود یافته است که خود، زیرمجموعه ادب پایداری است.

«اگرچه بین سروده‌هایی با درونمایه و مضمون مقاومت در دوران قبل از پیروزی انقلاب اسلامی و دوران دفاع مقدس و پس از جنگ - که هر سه از جمله ادوار شعر معاصر به شما می‌آید- تفاوت‌هایی هست، ولی وجه مشترک همه آن‌ها ظلم‌ستیزی، عدالت‌خواهی و دعوت به استقامت در برابر دشمن است» (حجازی، ۱۳۸۷: ۷۴)

هشت سال دفاع مقدس برای مردم ایران به منزله شور حماسه، ایمان و عرفان است، زیرا رزمندگان با چنین دیدی به دفاع از دین و کشور خود می‌پرداختند:

«در عرصه فرهنگ دفاع مقدس، عشق و عرفان، دلاوری و مردانگی، شجاعت و حماسه، ایثارگری و از خود گذشتگی، ایمان به هدف و اطمینان به پیروزی و در یک کلمه، ارزش‌های اصیل اخلاقی انسانی ظهور یافت و تجلی پیدا کرد. فرهنگ دفاع مقدس مجموعه‌ای از افکار، اعتقادات، باورها، ارزش‌ها، پندها، علایق و دلبستگی‌ها، روابط عرف و عاداتی

است که در جریان دفاع مقدس متجلی شد. عرصه‌های «گفتاری»، «نوشتاری» و «رفتاری» شکل دهنده این فرهنگ ارزشمند و ارزش آفرین، و طبعاً قابل انتقال به نسل‌های بعدتر است» (برزنونی، ۱۳۸۵: ۷).

بین ادبیات دفاع مقدس و عرفان، مشابهت‌هایی وجود دارد؛ چه اینکه ادبیات دفاع مقدس به منزله ادب حماسی است؛ زیرا روایت سلحشوری‌های رزمندگان اسلام است و در عین حال، ادبیات عرفانی ما نیز، متضمن مفاهیم حماسی می‌باشد:

«یک جلوه عرفانی در ادبیات ما دقیقاً شکل حماسی دارد: قهرمان عرفان، پهلوانی است که در آرزوی جاودانگی است (و با پیوستن به خدای جاودانه از طریق فنا فی‌الله خود را جاودانه می‌کند) دشمن او دیوی است به نام نفس، جنگی تن‌به‌تن بین آنان درمی‌گیرد. در این جنگ سخن از نعره‌های خونین و نهنگ لاو و دریای توحید و سایر امور و اشیای حماسی است.» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۴۶)

شعر دفاع مقدس، بنا بر آنچه از نامش بر می‌آید، باید صبغه‌ای حماسی داشته باشد و شاید در وهله نخست به نظر برسد که بشود این شاخه از ادبیات را زیر مجموعه ادبیات حماسی قرار داد (هرچند به لحاظ فنی ادبیات دفاع مقدس زیرشاخه ادبیات پایداری است) چراکه صحبت از نبرد است و شجاعت و رشادت و آمادگی برای جانبازی در راه آرمان‌ها و ارزش‌های ملی؛ اما با دقت بیشتر، شعر دفاع مقدس را می‌توان زیر مجموعه ادبیات عرفانی نیز به حساب آورد. سربازان ایرانی، جنگ را با دیدی معنوی، جهاد در راه خدا و کشته شدن در جنگ را معادل شهادت که درجه‌ای رفیع است، می‌دیدند؛ لذا شعر دفاع مقدس نیز که از چنین آبخوری تغذیه می‌کند، می‌تواند آمیخته با اصطلاحات و تعبیر عارفانه باشد.

۱-۱- بیان مسئله

اصطلاحات و مفاهیم عارفانه تنوع زیادی دارند و بررسی اشعار دفاع مقدس یکایک آن‌ها و همچنین نحوه برخورد شاعران را با آن‌ها به خوبی روشن می‌گرداند. یکی از اصطلاحاتی که در عرفان، رنگ و سیاقی دیگرگونه به خود گرفته است، شب است. عارفان از پدیده‌های طبیعی برای بیان تجربه‌های روحانی خود بهره می‌جویند و شب از این قاعده مستثنا نیست.

اصطلاحات عرفانی، تک معنایی نیستند و گاه در خود معانی پرباری را جای می‌دهند. شب، یکی از این اصطلاحات است که با نگاهی به متون عرفانی، چند وجهی بودن آن مشخص می‌شود. شب می‌تواند متعالی و گرانبها باشد و نیز می‌تواند تنزل مقام پیدا کند و نماینده ظلمت وجود و نماد نفس آدمی باشد. آنچه در این مقاله هدف بررسی و ارزیابی است، «شب» به کار رفته در شعر دفاع مقدس با رویکرد عارفانه است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در مورد ادبیات دفاع مقدس و شعر دفاع مقدس، پژوهش‌های قابل توجهی صورت پذیرفته است که از زوایای متنوع شعر دفاع مقدس را بررسی کرده‌اند؛ اما پژوهشی که به طور ویژه، پدیده شب را با رویکرد عرفانی در شعر دفاع مقدس ارزیابی کرده باشد، دیده نشد. تنها مقاله‌ای که کمی با موضوع مقاله حاضر همخوانی دارد، مقاله زیر است که به لحاظ بررسی شب از منظر عرفانی مد نظر قرار گرفته است:

پدیده شب در اندیشه مولوی. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه «سیمای انسان در مثنوی‌های سنایی غزنوی» است که در سال ۱۳۸۹ توسط بهنام فتحی به راهنمایی خدابخش اسداللهی در دانشگاه محقق اردبیلی نوشته شده است. نگارندگان در این مقاله سعی کرده‌اند تا جلوه‌های گوناگون شب را در کلام و شعر مولوی مشخص کند. شب از منظر مولوی، جایگاه عبادت است و مردان الهی در کوتاهی شب وصال مجال گفتگو با معشوق را پیدا می‌کنند و دور از چشم نامحرمان به قرب حق می‌رسند. شب تاریک، روز روشن را از کثرت می‌رهاند و قدرت خداوند را در خلوت توحید آشکار می‌گرداند.

۱-۳- سؤال‌های تحقیق

- آیا در شعر دفاع مقدس از شب با جایگاه عارفانه‌اش سخن رفته است؟
- آیا وجوه مختلف شب در عرفان، در شعر دفاع مقدس هم نمود پیدا کرده است؟

۱-۴- ضرورت بحث

ارزیابی رویکرد عرفانی شب در شعر دفاع مقدس، پیوندی است بین ادبیات پایداری با ادبیات عرفانی و از این جهت می‌تواند در رده پژوهش‌های تطبیقی قرار بگیرد که در مجموع

با انجام دادن این دست پژوهش‌ها، راه برای نقد و بررسی بیشتر و متنوع‌تر و در نهایت، پربارتر شدن محتوای این آثار هموار می‌گردد.

۲- بحث

ارزش و جایگاه شب در فرهنگ اسلامی، قطع به یقین، برگرفته از تعالیم قرآن و سیره نبوی است و از آنجا که عرفان نیز از اسلام جدا نیست، برای بهتر مشخص شدن جایگاه معنوی شب، آن را از منظر آیات قرآن و احادیث و سپس از چشم‌انداز عرفان مرور می‌کنیم تا با مشخص شدن ویژگی‌های روحانی شب، برخورد شاعران دفاع مقدس را با رویکرد عارفانه به شب ارزیابی کنیم.

۲-۱- شب و ارزش آن در قرآن

شب در دین اسلام بسیار حائز اهمیت است، زیرا خداوند در قرآن، به آن سوگند خورده و یک سوره مجزا (واللیل) به آن اختصاص داده است. اصلاً شب بر خلاف روز که مخصوص کار و تلاش برای گذران زندگی دنیوی است، وقت مناسبی برای آرامش و سکون و در نتیجه، توجه بهتر دل به سمت معبود است؛ از اینجاست که در قرآن سفارش شده است: «قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا. نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا» (به پا خیز شب را مگر اندکی. نیمی از شب یا اندکی از آن را بکاه). (المزمل: ۲ و ۳)

تأکید ویژه قرآن بر انجام عبادت‌ها و برپایی نماز شب، اهمیت شب را نزد مسلمانان هرچه بیشتر گردانیده است؛ به خصوص که عبادت در شب نشانه صدق ایمان بندگان خوانده شده است: «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلاً إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا» (مسلماً نماز شب بهترین شاهد اخلاص و صفای قلب و دعوی صدق ایمان است. و تو در روز تلاش مستمر و طولانی خواهی داشت). (مزمل: ۶ و ۷)

بیدار ماندن و شب‌زنده‌داری، انسان را به مقامی محمود نزد خداوند می‌رساند: «وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا» (و پاسی از شب را بیدار و متهجد باش و نماز شب به جای آور، باشد که خدایت به تو مقام محمود عطا کند). (اسراء: ۷۹)

خداوند در قرآن از سی شب تکمیل شده با ده شب دیگر که در مجموع چهل شب خلوت نبی با خداوند است، یاد کرده است: «وَوَاعَدْنَا مُوسَىٰ ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فِتْمٍ مِيقَاتٍ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً» (و ما به موسی سی شب وعده کردیم و در پایان، ده شب دیگر بر آن افزودیم تا آن که زمان وعده به چهل شب تکمیل شد). (اعراف ۱۴۲)

شب، آن قدر با مرتبه است که قرآن در آن وقت، نازل شده است: «أَنَا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» (قدر: ۱) وجود شب‌های قدر برای انسان غنیمتی است که هم به پاک شدن گناهان پیشین و هم به رقم خوردن سرنوشتی نیکو و خوش فرجام امیدوارش می‌کند.

۲-۲- شب در احادیث

شب در احادیث پیامبر و امامان معصوم نیز، بسیار سفارش شده است و این سفارش به نقل از محمد ص از تأثیر توصیه‌های فراوان فرشته وحی است: «مَا زَالَ جِبْرِئِيلُ يُوصِينِي بِقِيَامِ اللَّيْلِ حَتَّىٰ ظَنَنْتُ أَنْ خِيَارَ أُمَّتِي لَنْ يَنَامُوا مِنَ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلًا»؛ (جبرئیل چنان مرا به عبادت در شب سفارش می‌کرد که به این باور رسیدم که خوبان امتم هرگز نخواهند خوابید مگر کمی از شب را). (ابن بابویه، ج ۴، ۱۳۸۷: ۱۳)

پیامبر اکرم ص در تأکید بر اهمیت شب تا جایی پیش می‌رود که دور عده‌ای خاص، خطی کشیده و آن‌ها را از دیگر افراد متمایز می‌گرداند و لقبی ویژه به ایشان می‌بخشد: «اصحاب لیل» و اصحاب لیل یا شب، شریف‌ترین مسلمانان هستند: «اشراف ائمتی حملة القرآن و اصحاب الیل» (شریف‌ترین افراد امت من حاملان قرآن و مأنوسان با شب هستند). (بحار الانوار ج ۱۱۰ ص ۲۳۰).

امام حسن عسکری ع با بیانی عرفانی از شب می‌گوید؛ ایشان راه وصال حق و مقام قرب را شب‌پیمایی می‌داند و بدین ترتیب، شب، چونان میانبری است که بنده را هرچه سریع‌تر به مقصود والای خویش که قرب حق تعالی است، می‌رساند: «أَنَّ الْوُصُولَ إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ سَفَرٌ لَا يُدْرَكُ إِلَّا بِامْتِطَاءِ اللَّيْلِ»؛ (به تحقیق وصال حضرت حق و رسیدن به مقام قرب خداوند عزوجل سفری است که جز با شب‌پیمایی به نتیجه نمی‌رسد). (بحار الانوار ج ۷۵ ص ۳۸۰).

۲-۳- تعابیر شب در عرفان

شب، یکی از اصطلاحات چند وجهی در عرفان است. از یک دیدگاه که نزدیک به دیدگاه قرآن و حدیث است، شب دارای منزلتی عظیم است که در خود اسرار و رازهایی نهان دارد.

خداوند در دل شب، دوستان و عاشقانش را صلا می‌زند؛ به اعتبار اینکه عشاق در خلوت شبانه دور از چشم اغیار به دیدار دوست می‌روند و به معاشقه می‌پردازند:

«چون شب در آید دوستان خدای و خاصگیان درگاه پادشاه در مناجات شوند: تن‌هاشان در نماز، دل‌هاشان در نیاز، جان‌هاشان در راز ... چون وقت سحر باشد، فرمان رسد تا این درهای قبه پیروزه بازگشایند و دامن‌های سرادقات عرش مجید براندازند و مقرّبان حضرت به امر حقّ جلّ جلاله خاموش شوند. آنکه جبار کائنات در علو و کبریا خود خطاب کند: الاتدخلا کلّ حیب بحیبه فأین احبای؟ هر دوستی با دوست خود در خلوت و پادش آمدند، دوستان من کجایند؟» (میبدی، ۱۳۶۱: ۳۷۱۰)

اما شب پدیده‌ای چند وجهی در عرفان است. شب هم می‌تواند، بستر حالات ناب عارفانه و لذت عبادت باشد و وصال را رقم بزند، هم می‌تواند نماینده بخش تاریکی از وجود باشد و بار معنایی منفی به خود بگیرد. شب گاهی در سخن عارفان، به خداوند اشاره دارد، به عنوان نمونه شیخ محمود شبستری، با تعبیر «شب روشن» از حقّ تعالی یاد می‌کند:

«مراد از شب روشن در سخنان شبستری «ذات احدیت» است که از جهت بی‌رنگی و بی‌تعینی به شب تشبیه شده است؛ زیرا چنانکه در شب ادراک چیزی نمی‌توان کرد، در این مرتبه ذات نیز که مرتبه فناء مظاهر است، ادراک و شعور نمی‌ماند؛ زیرا که ذات بی‌ملاحظه نسبت و قیود همه محو است؛ اما روشن از آن روی که حقّ فی نفس الامر به خود روشن است و همه چیز از او نور گیرند.» (سجادی، ۱۳۸۳: ۴۹۷)

شب گاهی نماد مراتب بالای وجود است:

«همچنین عارفان، از آنجا که اغلب به حقیقت و مغز امور می‌نگرند، شب را دارای معانی و ویژگی‌های باطنی و معنوی می‌دانند که بیشتر تأویلی است؛ برای نمونه، ابن عربی در تفسیر آیه‌ای از سوره نوح، لیل را به «عقول» و «روحانیت» و نهار را نیز به صورت ظاهر و محسوس، قوم نوح تعبیر می‌کند و معتقد است که برای رسانیدن آدمی به وحدانیت وجود، لازم است هم عقل و روحانیت آدمی و هم جسم و حس او برانگیخته شود.» (اسداللّهی و فتوحی، ۱۳۹۳: ۱۲ و ۱۳)

شب به دلیل تاریکی و ظلمتی که خاص اوست، تمثیلی است برای «ممکنات» و از این منظر، بار معنایی اش تنزل می‌یابد:

«تاریکی شب ظلمت، ممکنات است از جهت آنکه ممکنات، «ظل» اند و نمودار تکثرات و تجلیات حق» (سجادی، ۱۳۸۳: ۴۹۷)؛ همچنین، شب در تعبیر حکمت اشراق، مرحله عدم است و «جایگاه اعیان ثابت»؛
«اعیان ثابت را نیز به اعتبار ظلمت عدمیت شب گویند. چنان که مراد از شب بشریت، مرتبه اعیان ثابت است. تاریکی شب، ظلمت ممکنات است از جهت آنکه ممکنات، ظل اند و نمودار تکثرات و تجلیات حق.» (همان: ۴۹۶)

ماده در جایگاه تاریکی است و برای مجردات چون نقص جلوه می‌کند. دنیای مادی، ظلمت محض است:

«سهروردی، عالم ماده را به دلیل ظلمت ذاتی آن، سایه‌ای از لکه‌ای سیاه بر پرچپ جبرئیل می‌داند.» (امینی لاری، ۱۳۸۹: ۳)

گاهی شب و سیاهی و ظلمت، با روز و روشنایی لازم و ملزوم‌اند و مراد از آن حالات روحانی‌ای است. شب در این تعریف، نماینده حالت قبض و گرفتگی است:
«این روز روشن، نشان عهد دل است و آن شب تاریک مثال رزوگار محنت. ای کسانی که اندر روشنایی روز دولت آرام دارید، ایمن باشید که تاریکی شب محنت بر اثر است. همین است احوال گهی «شب قبض» و گاه روز بسط.» (سجادی، ۱۳۸۳: ۴۹۷)
در یک جمع‌بندی از مقوله‌های عرفانی ذکر شده، شب از منظر ظرفیت زمانی، محل خلوت، راز و نیاز عاشقانه، وصال با معشوق حقیقی و راز آگاهی یا کشف اسرار است. شب به اعتبار تاریکی و ضدیت با نور، نماینده نفس و بخش تاریک وجود انسان، ممکنات و عالم ماده و نیز مرحله عدم موجودات است. از دیدگاه تخصصی‌تر عرفانی، شب نماینده ذات احدیت و نیز مراتب بالای وجود (عقول و روحانیت) است.

۲-۶- بررسی شب با رویکرد عارفانه در شعر دفاع مقدس

شعر دفاع مقدس، از آنجا که بیشتر متوجه رشادت‌ها، ایثارگری‌ها و به طور کلی، بُعد معنوی رزمندگان هشت سال دفاع مقدس است، گاه به اصطلاحات عرفانی روی می‌آورد.

در این مقاله سعی شده تا اشعار دفاع مقدس، به طور ویژه، از منظر شب با توجه به تعابیر گوناگونی که در عرفان دارد، ارزیابی گردند.

تقسیم‌بندی شواهد در این قسمت، با توجه به وجوه مثبت و منفی مفهوم شب از منظر عرفان، از این قرار است: عنوان‌های «خلوت و وصال»، «فرصت عاشقی» و «مرگ سرخ»، متناسب با ظرفیت ویژه زمانی شب، و در نتیجه منزلت شب است. عنوان «شب به اعتبار نحوه کاربرد»، متناظر بر منزلت و تنزل مقام شب، هر دو است. در این بخش از تقابل شب و روز و نور و تاریکی چشم‌پوشی شده است، ضمن اینکه شواهد این تقابل، ناظر بر تنزل مقام شب نزد شاعران دفاع مقدس بوده است. شب در این جایگاه، نماینده آنچه ضد نور است، یعنی تاریکی مادیات است که می‌تواند نفسانیات و تعلقات دنیوی انسان‌ها باشد و یا ظلمت تاریکی وجود و عالم نفسانی در برابر عالم مجردات.

۲-۴-۱- شب؛ خلوت و وصال (شب‌زنده‌داری)

شب از منظر ظرفیت زمانی که بستری برای خلوت کردن با معبود و راز و نیاز با اوست، مستلزم بیداری است؛ همین مسأله شب را ارزشمند می‌کند. در اینجا این مضمون‌ها را در قالب کلی شب‌زنده‌داری در نظر می‌گیریم. در فرهنگ اسلامی و نیز عرفانی بیدار ماندن شب و مشغول شدن به ذکر و عبادت رایج و مرسوم است. عارفان حقیقی شب را به خواب و غفلت سپری نمی‌کردند و با کم کردن از زمان خواب خویش در را بر روی ورود لطایف حق می‌گشودند. شواهد زیر، نمونه‌هایی حاوی شب‌زنده‌داری رزمندگان دفاع مقدس است:

در حضور باغ از هجران گل‌ها سوختیم   خنده‌های غنچه در بانگ هزاران یاد باد
گرچه شب دلگیر می‌آید ولی در بزم عشق   از شب عرفانی شب‌زنده‌داران یاد باد
(رستمی، ۱۳۸۵: ۷۱)

سیاوش دیهیمی، در شعر فوق، شب را دلگیر می‌داند، اما از شب‌های عرفانی شب‌زنده‌داران عاشق یاد می‌کند.

خوش‌الـــــحانان قفس را باز کردند   به قاف قـــــرب حق پرواز کردند
پرستـــــوهای شب‌سیر مهـــــاجر   بهـــــاری تازه را آغـــــاز کردند

در دل راز خلوت-----سوت-----خانه راز به سوی بی‌نهایت باز کردند...
(رستمی، ۱۳۸۵: ۵۹)

در شعر علی‌اصغر حمدیه در فوق، شب‌سیر بودن پرستوهای مهاجر اشاره به شب‌زنده‌داری و مناجات رزمندگان دفاع مقدس دارد.

خیمه در هفت سراپرده افلاک زده‌ست نیمه‌شب‌ها، گل تکبیر زهر "یارب" تان...
(اسرافیلی، ۱۳۸۶: ۱۶۴)

در شعر اسرافیلی، تکبیری که در نیمه‌های شب سر داده می‌شد، ذکر «یارب» و التجای رزمندگان به درگاه حق، نشانی از شب‌زنده‌داری ایشان و اشتغال به عبادت و استغفار است. در دل شب‌ها به خلوتگاه راز، این عاشقان از تعلق فارغ و با دوست نجوا کرده‌اند (شاهرخی و مشفق کاشانی، ۱۳۶۷: ۱۶)

شب در شعر صبا، زمان راز و نیاز است و عاشقان، در شب از رازهای هستی آگاه می‌شوند.

۲-۴-۲- شب به اعتبار نحوه کاربرد

شب به نفسه، نه خوب است و نه بد؛ آنچه به شب اعتبار می‌بخشد و یا از آن را بی‌ارزش می‌کند، نحوه استفاده افراد از این پدیده طبیعی است. شواهدی از این دست تعبیر، در این قسمت نقل می‌شود:

بیداردلانی که به خون درخفتند خواب همسه سفلگان شب آشفتمند
بر دار بلند عاشقی با لب عشق هفتاد و دو منصـور، انالحق گفتند.
(فروتن‌پی، ۱۳۸۶: ۴۱).

در شعر فروتن‌پی، خوابیدن در خون اعتبار دارد و کسانی که در خون خفته‌اند، دارای دلی بیدار هستند. شاعر در مصرع بعد از سفلگان شب سخن می‌گوید که بیداردلان خوابشان را آشفته کرده‌اند. با در نظر گرفتن این توضیحات، شب اگر جایگاه غنودن و آسودگی باشد، مذموم و ناپسند است و اگر به بیداری و عبادت بگذرد، پسندیده خواهد بود.

باران گرفته ساحل چشمش را، دریا دچار خلسه توفان است
انگشت‌های نازک تنهایی، از ترس شب تکیده و لرزان است...
نقل و نبات جشن و عروسی‌شان، خمپاره و گلوله و ترکش شد

از جـذبه‌ها و رقص منوورها، چشمان خیس آینه حیران است
او، جمله جمله عکس خودش را دید، عکسی که نور ماه بر آن افتاد
مهتاب ... جمله ... جشن ... عروسی، شب، امشب عروسی باران است.

(گل مرادی، ۱۳۸۴: ۴۳)

شب در شعر امیر اکبرزاده، از یکسو ترس و هراس به دنبال دارد و هرکس تنها باشد در این شب، تکیده و ترسان می‌شود. از سوی دیگر در شب جشنی به پا شده و در آن شب، باران عروسی گرفته است؛ دو مفهوم و یا تعبیر متفاوت از شب در یک شعر.

۲-۴-۳- شب؛ فرصت عاشقی

خلوت عاشقان در شب است؛ زیرا چشم اغیار به خواب فرو رفته و امنیتی برای عشاق رقم می‌خورد. در عالم عرفانی نیز چنین تعبیری دور از انتظار نیست وقتی سخن از عشق حقیقی است. در شواهد نقل شده زیر از شعر دفاع مقدس، ارتباط شب را با عشق و عاشقی عارفانه مد نظر داشته‌ایم:

آن شب که دلم رفت به مهمانی عشق   سرمست شد از شراب عرفانی عشق
دیگر نرود به جز رهش راه دگر   سوگند به آیسه‌های نورانی عشق
(محمدی‌پور، ۱۳۸۶: ۱۳۸).

در شعر ضیاءالدین خالقی، زمانی که عشق رقم می‌خورد و جان از شراب عشق و عرفان سرمست می‌شود، شب است. مهمانی عشق در شب برگزار می‌شود و این یعنی، شب زمان خلوت عاشق و معشوق است.

تو، فصلی از راز عاشقی را، گمانم آن شب دوباره خواندی / که مثل ققنوس آتشین پر،
سحر به سیر شراره رفتی / چه عارفانه گذشتی آخر، گذشتی و برنگشتی آخر. (گل مرادی،
۱۳۸۴: ۱۶۴).

در شعر فوق از مرتضی دهقان آزاد، شهید، راز عاشقی را در یک شب خواند و فهمید؛
از آن لحظه به سرعت چون ققنوس در آتش سوخت و دوباره زاده شد؛ در دنیایی دیگر که
چون سحر روشن بود.

۲-۴-۴- شب و مرگ سرخ (شهادت)

مرگ احمر و یا مرگ سرخ، اصطلاحی است که در زبان صوفیه کاربرد فراوانی دارد و بازتابش در ادب عرفانی زیاد دیده می‌شود. مرگ از نظر صوفیه، انواعی دارد که سواى مرگ طبیعی انسان است، مرگ سرخ از این جمله است:

«این مرگ پیش از مرگ اضطراری و اجل محتوم و در همین نشئه حیات به سالکان طریق الهی دست می‌دهد. اساس مرگ ارادی بر مخالفت نفس و اعراض از خواهش‌های نفسانی است. مرگ ارادی به منزله یک توبه و بازگشت به سوی خداست و توبه بدون مهار نفس و غلبه بر هوای آن به کمال خود نمی‌انجامد» (سلیمانی، ۱۳۸۶: ۱۰۲).

در ادامه، شواهد موجود را از این منظر بررسی می‌کنیم:

آمد از لیخند باران، آمد از اشراق دور	مردی از آینه روشن‌تر، صداقت تار و پود
کیست این مجنون عاشق، کیست این روح غریب	کیست این اندوه پرپر کیست این داغ کبود...
یک‌شب آمد، سرخ‌مردن را تبسم کرد و رفت	ما نفهمیدیم اما آن تبسم را، چه سود!

(گل‌مرادی، ۱۳۸۴: ۳۵)

در شعر رضا اسماعیلی، مرگ سرخ شهید در یک شب خاص صورت گرفته است و شاعر از آن با تبسم سرخ‌مردن از جانب شهید یاد می‌کند؛ تبسمی که کسی معنایش را نفهمید.

چو لاله خون قبلا گشتن ز پیکار	و یا بوسیدن سرب بی‌شب تار
صفا دارد سرب‌داری دادن به دلدار	چو منصف‌سوری عروج بر سر دار

(واحدی، ۱۳۸۵: ۷۸)

بهرام افصلی، در شعر فوق، زمان بوسیدن سرب را که نماد شهادت است در تاریکی شب قلمداد کرده است.

قصه دلیری را، خط به خط نوشت و رفت	شعر بامدادی را، شب به شب سرود آمد
راز مرگ سرخش را هیچ‌کس زبان نگشود	کشف این معما را خود پی شهود آمد
شب که یاد سبزش را خرج این غزل کردم	صبح از دل دفتر، باز عطر عود آمد

(گل‌مرادی، ۱۳۸۴: ۳۶۹).

در شعر جواد محقق نیز، شهیدی که مرگ سرخی برای خود رقم زد، شعر بامداد را شب به شب سروده است؛ به طور ضمنی می‌توان مرگ سرخ را سرنوشتی رقم خورده در شب دانست.

مرگ سرخ در شعر دفاع مقدس، معادل شهادت قرار گرفته است و این امر، بار معنایی مرگ سرخ را غنی‌تر کرده است؛ زیرا مرگ سرخ در عرفان، مرگ از خصلت‌های ناپسند و هستی موهوم انسان در مقابل هستی حق است؛ اینجا علاوه بر این ویژگی‌ها، مرگ در حیات طبیعی و مادی انسان نیز رخ می‌دهد. زمان (معنوی) وقوع شهادت و یا همان مرگ سرخ، از نظر شاعران، شبانگاهان بوده است.

۲-۴-۵- شب آخر

در شعر دفاع مقدس به نوعی دیگر از شب با فضایی عرفانی بر می‌خوریم؛ شب آخر! شب آخر، شبی است که فردایش عملیاتی سخت در پیش بوده و احتمال شهادت بسیاری از رزمندگان وجود داشته است، لذا این شب در جبهه‌ها بسیار لطیف و روحانی بوده است. اشعار زیر حاوی بن‌مایه شب آخر هستند:

من از چشم‌های تو باز آمدم	من از سکر شب‌های راز آمدم
شب حمله با سکر سرخ شراب..	مرا دوش بر دوش بردند به خواب
چنین شد که من سرفراز آمدم	من از سکر چشم تو باز آمدم

(بیگی حیب‌آبادی، ۱۳۸۲: ۱۲۹۲)

در شعر محمدحسین همافر در شاهد فوق، شب حمله، شبی است که مبارزان عارف از شراب سرخ و خونین شهادت نوشیده و دچار سکر شده‌اند؛ پس شب‌های عملیات، شب‌های عارفانه‌ای بوده که رزمندگان در آن از رازهای الهی آگاه و سرمست می‌شدند.

باز گو قرعه سر بسته چه می افتادت	شب آخر که خدا بود و تو بودی و «فنا»
و درخشید خدا در دل نیکو زادت	که هم آغوش شدی با تب عریان حسین

(نظافت و منوری، ۱۳۸۹: ۱۰۰)

در شعر بالا از زهرا محدثی خراسانی، شب آخر، شب حمله، شبی عارفانه بوده که رزمندگان عارف و عاشق با خدای خود خلوت می‌کردند و همان شب به فنای فی الله می‌رسیدند.

یاد ——— دانی که بی‌دست آمدند در شب «فتح المبین» مست آمدند
 رزمجـو مردان «والفجر چهار» مثل طوفان، خط شکن، دشمن شکار
 (کاج، ۱۳۸۶: ۷۲)

در شعر عباس عبادی، شب حمله برای رزمندگان، شب مستی و سکر عرفانی بوده است.

۳- نتیجه‌گیری

با بررسی شواهد شعری منتخب دفاع مقدس در این مقاله، شب با رویکرد عرفانی در این اشعار، تعبیر متنوعی دارد که این تنوع برداشت، می‌تواند به چند وجهی بودن شب در عرفان نزدیک باشد.

شب از یک منظر در تقابل با نور قرار می‌گیرد که می‌تواند نماینده کفر و باطل و نیز نفسانیات و عالم نفسانی باشد؛ از جنبه دیگر، شب در شعر دفاع مقدس مانند عرفان، عاشقان در شب از راز عاشقی باخبر شده‌اند و به مهمانی عشق رفته‌اند.

شب، زمان رقم خوردن مرگ سرخ است که در شعر دفاع مقدس معادل شهادت است. شب به خودی خود، اعتبار و ارزشی ندارد؛ بلکه این افراد هستند که با رفتار خود به آن بها می‌دهند و یا آن را بی‌ارزش می‌کنند.

همان‌طور که دیده می‌شود و از شواهد نقل شده در این مقاله بر می‌آید، شب در شعر دفاع مقدس با تعبیر عرفانی اش سنخیت دارد؛ اما در شعر دفاع مقدس از اصطلاحات و تعبیر تخصصی عرفانی چون ذات احدیت، عقلانیت و روحانیت و جایگاه اعیان ثابت بودن نشانه‌ای نیست.

دو امری که خاص شعر دفاع مقدس است و در عرفان تازگی دارد، یکی مسأله رخداد مرگ سرخ یا شهادت در شب و دیگری شب آخر و یا شب عملیات است.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم. ترجمه الهی قمشه‌ای.
۲. ابن بابویه، محمدبن علی. (۱۳۸۷). **من لا یحضره الفقیه**. ج ۴. گردآورنده: علی اکبر غفاری و حسن موسوی خراسان. قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه.
۳. اسداللهی، خدابخش و بهنام فتحی. (۱۳۹۳). «پدیده شب در اندیشه مولوی». **نشریه ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی**. شماره ۳۵. صص ۳۴-۱۱.
۴. اسرافیلی، حسین. (۱۳۸۳). **مثل آتشی که در دل سنگ**. چاپ ۱. تهران: انتشارات خورشید بران.
۵. اسرافیلی، حسین. (۱۳۸۵). **زخم سیب**. تهران: انتشارات صدیر (وابسته به بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس).
۶. امینی لاری، لیلایا. (۱۳۸۹). «عروج نفس به مشرق وجود در بینش اشراقی و دیدگاه عرفانی». **مجله بوستان ادب**. شماره ۳. صص ۲۵-۱.
۷. انصاری هروی، خواجه عبدالله. (۱۳۵۳). **زادالعارفین**. تهران: انتشارات خانقاه نعمت‌اللهی.
۸. برزنونی، محمدعلی. (۱۳۷۶). «حفظ و انتقال دفاع مقدس»، **فصلنامه مصباح، مجله علوم انسانی دانشگاه امام حسین**. شماره ۲۲. صص ۹۴-۷۹.
۹. بصیری، محمدصادق. (۱۳۸۸). **سیرتحلیلی شعر مقاومت در ادبیات فارسی**. جلد ۱. چاپ اول، کرمان: انتشارات دانشگاه شهیدباهنر
۱۰. بیگی حبیب‌آبادی، پرویز. (۱۳۸۲). **حماسه‌های همیشه: دفاع مقدس در شعر شاعران**، جلد سوم. چاپ اول. تهران: نشر فرهنگ گستر.
۱۱. بیگی حبیب‌آبادی، پرویز. (۱۳۸۹). **سیموغ سخن**. چاپ اول. تهران: نشر خانه کتاب.
۱۲. جلابی هجویری غزنوی، علی بن عثمان. (۱۳۰۴). **کشف المحجوب**. انتشارات دارالعلوم اتحاد جماهیر شوروی.
۱۳. حجازی، بهجت‌السادات. (۱۳۸۷). «نیم‌نگاهی به شعر مقاومت». **نامه پایداری** (مقالات دومین کنگره ادبیات پایداری). کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان. صص ۸۶-۷۳.
۱۴. رستمی، علی. (۱۳۸۵). **باغ باور**؛ مجموعه اشعار دفاع مقدس استان همدان، دفتر اول. چاپ ۱. تهران: صدیر.

۱۵. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۴۴). **ارزش میراث صوفیه**. چاپ ۱، تهران: آریا.
۱۶. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۳). **فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفان**، چاپ ۷. تهران: انتشارات طهوری.
۱۷. سلیمانی، اسماعیل. (۱۳۸۶). «مرگ اردای و توگد ثانی». **قبسات**. سال ۱۲. صص ۱۰۶-۸۳.
۱۸. سهرابی نژاد، محمدرضا. (۱۳۸۷). **بر شانه‌های رود، دریاها شناورند**. چاپ ۱. تهران: نشر خورشید باران.
۱۹. شاهرخی، محمود و مشفق کاشانی. (۱۳۶۷). **مجموعه شعر جنگ**. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۰. شاهرخی، محمود. (۱۳۸۶). **اعجاز درد**، گزیده اشعار. تهران: انتشارات تکا.
۲۱. شریف‌پور، عنایت الله و نرگس موحدی. (۱۳۸۸). «بررسی مضامین عرفانی در شعر دفاع مقدس». **نشریه ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان**. شماره ۱. صص ۱۱۱-۸۹.
۲۲. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). **انواع ادبی**، چاپ نهم. انتشارات دانشگاه پیام نور.
۲۳. عزیزی، احمد. (۱۳۸۶). **خواب میخک**، گزیده اشعار. چاپ اول. تهران: انتشارات تکا.
۲۴. عزیزی، احمد. (۱۳۸۶). **روستای فطرت**. تهران: انتشارات برگ.
۲۵. عظیم‌زاده، امیرعلی. (۱۳۸۶). «نگاهی به تاریخچه شعر مقاومت و بررسی آن در دوره دفاع مقدس». **مجله علوم انسانی**. شماره ۷۲. ۱۸۷-۱۵۵.
۲۶. عظیم‌زاده، امیرعلی. (۱۳۹۰). «بررسی بصیرت و زمان آگاهی در شعر دفاع مقدس». **نشریه ادبیات پایداری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان**. شماره ۳ و ۴. صص ۴۷۷-۴۵۶.
۲۷. غزالی، ابوحامد محمد بن محمد. (۱۳۰۲). **احیاء علوم دین**. ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی. به کوشش حسین خدیو جم. جلد ۳. انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۸. فروتن پی، روزبه. (۱۳۸۳). **از حماسه و عشق**. چاپ ۱. تهران: انتشارات الهه ناز.
۲۹. فروتن پی، روزبه. (۱۳۸۶). **از روزنه ماه** (مجموعه رباعی دفاع مقدس). چاپ ۲. تهران: نشر خورشید باران.

۳۰. قزو، علیرضا. (۱۳۸۴). **روایت چهاردهم** (مجموعه اشعار برگزیده چهاردهمین کنگره سراسری شعر دفاع مقدس). تهران: لوح زرین.
۳۱. کاج، غلامرضا. (۱۳۸۶). **مهاجران فلق** (مجموعه شعر دفاع مقدس شاعران استان خوزستان). تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
۳۲. کافی، غلامرضا. (۱۳۹۰). **عطر بهار نارنجک**. چاپ ۱. شیراز: نشر شاهچراغ.
۳۳. گلمرادی، شیرین‌علی. (۱۳۸۴). **غزل‌های باغ ارغوان**. چاپ ۱. قم: خورشید باران.
۳۴. گلمرادی، شیرین‌علی. (۱۳۸۵). **خاک، خون، حماسه** «ویژه خرمشهر». چاپ ۲. تهران: صدیر.
۳۵. گلمرادی، شیرین‌علی. (۱۳۹۰). **لاله‌ها و لاله‌ها** (شعر زنان و دفاع مقدس). چاپ اول. تهران: نشر پالیزان.
۳۶. مجلسی، محمد باقر. (۱۳۹۸). **بحار الانوار**. ج ۷۲. تهران: مکتبه الاسلامیه. محمدی‌پور، فرامرز. (۱۳۸۶). **کنار چشم خدا** (مجموعه اشعار دفاع مقدس استان گیلان). چاپ ۱. تهران: صدیر.
۳۷. مردانی، نصرالله. (۱۳۸۶). **بر خاستگان مست**، گزیده اشعار. تهران: انتشارات تکا.
۳۸. موحدی، محمدرضا. (۱۳۸۸). «عقل در کوی عشق» (دیدگاه شیخ نجم‌الدین رازی درباره عقل و عشق). **فصلنامه پژوهش‌های فلسفی - کلامی، دانشگاه قم**. شماره ۱. صص ۱۹۴-۱۶۷.
۳۹. میدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۶۱). **کشف الاسرار و عدة الابرار**. به اهتمام علی اصغر حکمت. تهران: امیر کبیر.
۴۰. نضافت، مجید و هادی منوری. (۱۳۸۹). **لاله‌های سربلند**؛ گزیده آثار جشنواره‌های اول تا سوم شعر دفاع مقدس استان خراسان. جلد اول و دوم. نشر زلال اندیشه.
۴۱. واحدی، حمید. (۱۳۸۵). **آخرین لحظه**. ارومیه: انتشارات ادیبان.
۴۲. یگانه، سپیده و مهین پناهی. (۱۳۹۴). «شعر انتقادی دفاع مقدس و نقش فرامتن تاریخی بر شکل‌گیری آن». **نشریه ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان**. شماره ۱۲. صص ۴۱۹-۴۰۱.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی